

РЫХТУЕМСЯ ДА ЦЭНТРАЛІЗАВАНАГА ТЭСЦІРАВАННЯ

ФАНЕТЫКА

І. ТЭАРЭТЫЧНАЯ ЧАСТКА

1. *Галосныя і зычныя гукі і літары (агульная характарыстыка).*

Гукі – найменшыя моўныя адзінкі, з якіх складаецца слова, а літары – знакі для перадачы гукаў на пісьме. Гукі мы чуем, а літары пішам і бачым. У беларускай мове 45 гукаў. З іх 6 галосных і 39 зычных. Галосныя гукі [а, о, у, ы, і, э], зычныя [б, б', в, в', г, г' (фрыкатыўныя), г, г' (выбухныя), д, дж, дз, дз', ж, з, з', й', к, к', л, л', м, м', н, н', п, п', р, с, с', т, ў, ф, ф', х, х', ц, ц', ч, ш]. Для абазначэння 45 гукаў выкарыстоўваюцца 32 літары, якія і складаюць беларускі алфавіт: а, б, в, г, д, е, ё, ж, з, і, й (і нескладовае), к, л, м, н, о, п, р, с, т, у, ў (у нескладовае), ф, х, ц, ч, ш, ы, ь, э, ю, я.

Для перадачы галосных гукаў на пісьме ёсць 10 літар: а, е, ё, і, о, у, ы, э, ю, я. Літары а, о, у, ы, э абазначаюць адзін галосны гук – той, што чуецца ў назве літары, калі вышэйназваныя літары ўжываюцца толькі пасля цвёрдых і зацвярдзелых зычных ці ў пачатку слова: м[ы]ла, д[у]б, к[а]зк[а], р[э]ха, [э]ра, [а]рка, [о]рдэн. Калі ж гэтыя літары стаяць пасля зычнай, то служаць для абазначэння галосных гукаў [а, о, у, ы, і, э] і паказваюць на мяккасць папярэдняга зычнага: к[л'о]н, [л'удз'і], [з'а]м[л'а]к. Гэтыя ж літары (іх у такім выпадку называюць ётавымі) могуць абазначаць два гукі: [й'] + адпаведны галосны гук: е – [й'] + [э], ё – [й']+[о], [й']+[і], [й']+[у], [й']+[а].

Гэта бывае ў наступных пазіцыях: 1) у пачатку слова: іншы – [й'і]ншы, есці – [й'э]сці, ёлка – [й'о]лка, юшка – [й'у]шка, ярына – [й'а]рына; 2) пасля галоснай у сярэдзіне ці на канцы слова: паехаць – па[й'э]хаць, краіна – кра[й'і]на, маё – ма[й'о], тваю – тва[й'у], мая – ма[й'а]; 3) пасля апострафа: п'еса – п[й'э]са, пад'ём – пад[й'о]м, ад'ютант – ад[й'у]тант; 4) пасля раздзяляльнага мяккага знака: мільён – міл[й'о]н, мільярд – міл[й'а]рд; 5) пасля ў (у нескладовага): шчаўе – шчаў[й'э], салаў[й'і]ны.

Гук [і] ў моўнай плыні пад уплывам суседніх гукаў можа змяняць сваю якасць: 1) пасля цвёрдых і зацвярдзелых зычных, акрамя [г, к, х], гук [і] вымаўляецца як [ы]: брат і сястра – брат [ы] сястра, таварыш і брат – таварыш [ы] брат, бортінжынер – борт[ы]нжынер, палітінфармацыя – паліт[ы]нфармацыя, але смех і грэх – смех [і] грэх, Мінск і Гомель – Мінск [і] Гомель, снег ідзе – снег [і]дзе; 2) у пачатку слова (пры адсутнасці паўзы) гук [і] вымаўляецца як [й']: сястра і брат – сястра [й'] брат, у Івана – у [й']вана, да Ігната – да [й']гната.

2. *Асаблівасці класіфікацыі галосных гукаў.*

Пры класіфікацыі галосных гукаў улічваюць месца і спосаб утварэння. Па месцы ўтварэння (у залежнасці ад рухаў языка ў гарызантальным напрамку: уперад / назад; і ад таго, якая частка спінкі языка: пярэдня / сярэдня / задняя – актыўна артыкулюе) вылучаюць галосныя: 1) пярэдняга рада – [і, э]; 2) сярэдняга рада – [а, ы]; 3) задняга рада – [о, у].

Спосабам утварэння таго ці іншага галоснага гука служаць адпаведны пад'ём языка па вертыкалі і ўдзел / няўдзел губ у яго ўтварэнні. Адрозніваюць тры ступені пад'ёму: 1) галосныя верхняга пад'ёму – [і, у, ы] (язык у найбольшай ступені падняты да паднябення); 2) галосныя сярэдняга пад'ёму – [о, э] (спінка языка мае сярэдні пад'ём); 3) галосныя ніжняга пад'ёму – [а] (спінка языка мінімальна паднята).

Галосныя [у, о] ўтвараюцца пры ўдзеле губ і называюцца лабіялізаванымі (лац. *labia* 'губа'). Астатнія галосныя гукі – нелабіялізаваныя.

3. *Асаблівасці класіфікацыі зычных гукаў.*

Пры класіфікацыі зычных гукаў улічваюцца 4 прыметы: 1) удзел голасу і шуму (г. зн. удзел галасавых звязак); 2) наяўнасць / адсутнасць змякчэння (г. зн. наяўнасць дадатковых рухаў языка ў напрамку да цвёрдага паднябення); 3) месца ўтварэння (г. зн. перашкоды на шляху выдыханага паветра); 4) спосаб утварэння (г. зн. спосаб пераадолення перашкоды).

Паводле ўдзелу голасу і шуму адрозніваюць: 1) парныя па глухасці / звонкасці (усяго 13 пар): [б – п, б' – п', г (фрыкат.) – х, г' (фрыкат.) – х', г (выб.) – к, г' (выб.) – к', д – т, дз – ц, дз' – ц', дж – ч, ж – ш, з – с, з' – с']; 2) няпарныя звонкія (санорныя) – гукі, пры ўтварэнні якіх голас пераважае над шумам. Да санорных адносяць [в – в', л – л', м – м', н – н', й', ў, р].

Заўвага. Санорныя гукі ніколі не аглушаюцца: ні на канцы слоў, ні перад глухімі: сы[р], со[н], за[мк]нуць.

Па прымеце цвёрдасці / мяккасці зычныя гукі падзяляюцца на: 1) парныя па цвёрдасці / мяккасці (усяго 15 пар): [б – б', в – в', г – г' (фрыкат.), г – г' (выб.), д – дз', з – з', к – к', л – л', м – м', н – н', п – п', с – с', т – ц', ф – ф', х – х']; 2) няпарныя цвёрдыя (зацвярдзелыя): [ж, дж, р, ў, ч, ш, дз, ц]; 3) няпарны мяккі [й'].

Заўвагі. 1. Зычныя гукі [дж, ж, ч, ш] называюцца шыпячымі (у сувязі з шыпячым характарам вымаўлення), а [дз, дз', з – з', с – с', ц, ц'] свісцячымі (у сувязі са свісцячым характарам вымаўлення). 2. Свіс-

цячыя гукі [дз, дз', ц, ц'] не з'яўляюцца парнымі па цвёрдасці / мяккасці, бо [дз] і [ц] зацвярдзелыя: [дз]от, [дз]ынкаць, [ц]ыркуль, [ц]ытата. Мяккім жа [дз'] і [ц'] адпавядаюць цвёрдыя [д] і [т] (з'явы дзекання і цекання): [д]ва – [дз']ве, сера[д]а – сера[дз']е, пар[т]а – на пар[ц']е, чыс[т]ы – чыс[ц']ейшы.

4. Асіміляцыя ў беларускай мове.

Асіміляцыя (ад лац. *assimilation*) – прыпадабненне гукаў аднаго класа да другога ў межах фанетычнага слова. Асноўная прычына з'явы – артыкуляцыйная звязнасць гукаў.

У праграме школьнага курса разглядаюцца: 1) асіміляцыя па мяккасці: ча[ц'в']ер, [с'н']ег, [з'л']есу; 2) асіміляцыя па звонкасці / глухасці: футбол – фу[дб]ол, касьба – ка[з'б]а, дзядзька – дзя[ц'к]а, бярозка – бяро[ск]а; 3) асіміляцыя па шыпячасці / свісцячасці: пясчынка – пя[шч]ынка, пры дачцэ – пры да[цц]э.

5. Некаторыя правілы вымаўлення зычных у беларускай мове:

1) зычныя [з, с] ніколі не змякчаюцца перад [г', к', х'] (задняязычнымі): [ск']інуць, [сх']іліць, [зг']інаць. У астатніх выпадках гэтыя гукі змякчаюцца: [с'л']іва, [з'м']ена, [с'н']ег.

Заўвага. Гук [з] вымаўляецца цвёрда ў словах: у на[зв']е, аб пры[зм']е, пры феадалі[зм']е.

2) гукі [н, л] вымаўляюцца мякка перад [дз', й', н', ц']: на фро[н'ц']е, ка[н'й'а]к, малі[н'н']ік;

3) у словах з трохгукавым спалучэннем зычных гук [н] не змякчаецца: здра[нц'в']елы, ка[нс'п']ект;

4) гук [н] звычайна змякчаецца перад [з', л', с']: гартэ[н'з']ія, гама[н'л']івы, пе[н'с']ія.

Заўвага. Гук [н] вымаўляецца цвёрда ў словах: бе[нз']ін, у рама[нс']е, тра[нз']іт.

5) у службовых словах (перш за ўсё прыназоўніках) канцавыя [з] і [с] змякчаюцца: бе[з']мяне, [з'л']ідай;

6) звонкія зычныя вымаўляюцца нязменна перад звонкімі (у тым ліку і перад санорнымі) і перад галоснымі. Аглушэнне звонкіх адбываецца толькі перад глухімі: на[д б]эзам, [з в]оза, але на[т ш]колай.

Заўвага. Свісцячыя перад шыпячымі на стыку самастойных слоў захоўваюцца нязменна: Але[с'ж]артуе.

II. ЗАДАННІ ДЛЯ САМАСТОЙНАГА ВЫКАНАННЯ

1. Адзначце словы, у якіх літары *е, ё, і, ю, я* абазначаюць два гукі:

1) Маіна;	4) Юрась;
2) Мар'я;	5) нюхаць.
3) мёд;	

2. Адзначце словы, у якіх літары *е, ё, і, ю, я* служаць для абазначэння мяккасці папярэдніх зычных і абазначаюць адзін гук:

1) лясны;	4) юла;
2) цёмны;	5) ціха.
3) Іўе;	

3. Адзначце словы, у якіх ёсць два гукі [ы]:

- 1) заіскрыцца;
- 2) аўтаінспектары;
- 3) дэзынфармацыя;
- 4) бортінжынеры;
- 5) міжінстытуцкі.

4. Адзначце радок, у якім літара *і* абазначае гук [і] ва ўсіх словах:

- 1) у іх, у іншых, снег ідзе;
- 2) у маіх, у Індыі, маё і тваё;
- 3) імпарт, смех і грэх, аб'інелы;
- 4) рэкі, мой і твой, грак і галка;
- 5) Маіна, вераб'і, скіфы.

5. Адзначце словы, у якіх два галосныя гукі стаяць побач:

1) сальфеджыя;	4) тэарэма;
2) кітаец;	5) альвеола.
3) туя;	

6. Адзначце словы, у якіх ёсць тры гукі [ы]:

- 1) дырыжоры;
- 2) палітінфарматы;
- 3) звышніцыятыўнасць;
- 4) контрыгры;
- 5) з Іванам.

7. Адзначце словы, у якіх ёсць два гукі [й]:

1) майстэрня;	4) з Ірынай;
2) яе;	5) з ялінай.
3) сціхні (загадны лад);	

8. Адзначце словы, вымаўленне якіх не супадае з напісаннем:

1) акіслены;	4) выправаджваць;
2) экзотыка;	5) сабакаводства.
3) скібіна;	

9. Адзначце словы, вымаўленне якіх супадае з напісаннем:

1) дожджык;	4) звышімклівы;
2) дождж;	5) Міхась.
3) верасень;	

10. Адзначце словы, у якіх правільна адзначаны выпадкі супадзення (несупадзення) напісання і вымаўлення:

- 1) ліпень (не супадае);
- 2) скептык (супадае);
- 3) вакзал (супадае);
- 4) закрываць (супадае);
- 5) з нябёс (супадае).

11. Адзначце словы, у якіх спалучэнні літар *д і з* абазначаюць два гукі:

1) аддзяўбці;	4) адзінарны;
2) адзываць;	5) адзначыць.
3) адзімаваць;	

12. Адзначце словы, у якіх спалучэнні літар *д і ж* абазначаюць адзін гук:

1) адгароджаны;	4) аджаць;
2) аджыць;	5) ураджайны.
3) дажджынка;	

13. Адзначце словы, пры формазмяненні якіх адбываецца з'ява дзекання ці цекання:

- 1) горад; 4) свет;
2) тыраж; 5) дыктоўка.
3) чыста;

14. Адзначце словы, у якіх адбываецца асіміляцыя зычных гукаў:

- 1) смела; 4) бензін;
2) гаспадарыць; 5) як быццам.
3) яна;

15. Адзначце словы, у якіх адбываецца асіміляцыя зычных па звонкасці:

- 1) Рагнеда; 4) сашчаміць;
2) вакзал; 5) футбол.
3) грузчык;

16. Адзначце словы, у якіх адбываецца асіміляцыя зычных па глухасці:

- 1) дзядзька; 4) таварыства;
2) адчуванне; 5) замкнуць.
3) згінуць;

17. Адзначце словы (спалучэнні слоў), у якіх адбываецца асіміляцыя па мяккасці:

- 1) снягі; 4) з нябёсаў;
2) васьмёрка; 5) бензін.
3) чацвер;

18. Адзначце словы, у якіх няма суседняй мяккасці зычных гукаў:

- 1) праталінка; 4) расцвітаць;
2) транзіт; 5) пралеска.
3) лісцік;

19. Адзначце правільныя транскрыпцыі слоў:

- 1) [цв'іла]; 4) [дарошк'і];
2) [яй'э]; 5) [рас'л'іны].
3) [скроз'];

20. Адзначце памылкова запісаныя транскрыпцыі слоў:

- 1) [сл'ады]; 4) [л'охк'і];
2) [пал'юй'э]; 5) [з'м'эшаны].
3) [й'янотаў];

21. Адзначце правільны варыянт транскрыпцыі слова *мядзведка*:

- 1) [м'адзв'этка]; 4) [м'адз'в'этка];
2) [м'адзв'эдка]; 5) [мядзветка].
3) [мядз'в'этка];

22. Адзначце словы, у якіх два мяккія гукі:

- 1) з'езд; 4) паехалі;
2) смех; 5) скіба.
3) адвіслы;

23. Адзначце словы, у якіх сустракаюцца няпарныя зычныя па глухасці / звонкасці:

- 1) футбол; 4) дожджык;
2) сцежка; 5) лістапад.
3) бяроза;

24. Адзначце словы, у якіх вылучаныя літары абазначаюць гук [ш]:

- 1) расчысціць; 4) дарожны;
2) шчасце; 5) вяртаецца.
3) морж;

25. Устанавіце адпаведнасць паміж вылучанымі літарамі і гукамі, якія яны абазначаюць:

А. Расчасаць	1. [с']
Б. Святло	2. [з]
В. Касьба	3. [ц]
Г. Мароз	4. [ш]
	5. [з']

- 1) АЗБ5В1Г2; 4) АЗБ1В5Г2;
2) А4Б5В1Г3; 5) А4Б1В5Г2.
3) А4Б1В5Г3;

26. Устанавіце адпаведнасць паміж вылучанымі літарамі і гукамі, якія яны абазначаюць:

А. Грузчык	1. [з]
Б. Звіць	2. [ш]
В. Перавозка	3. [с']
Г. Калодзезь	4. [ц]
	5. [з']

- 1) А1Б5В4Г3; 4) А2Б4В1Г3;
2) А2Б5В1Г3; 5) А2Б5В4Г3.
3) А2Б4В1Г3;

27. Адзначце словы, у якіх ёсць толькі глухія зычныя:

- 1) падсушыць; 4) распзнаваць;
2) адсвяткаваць; 5) кніжка.
3) абкат;

28. Адзначце словы, у якіх усе зычныя звонкія:

- 1) вакзал; 4) моладзь;
2) дожджык; 5) марозлівы.
3) дождж;

29. Адзначце правільныя сцверджанні:

1) у беларускай мове аднолькавая колькасць галосных гукаў і літар;

2) у беларускай мове 46 гукаў;

3) мяккасць папярэдняга зычнага ў беларускай мове абазначаецца літарамі *е, ё, і, ю, я* і мяккім знакам;

4) колькасць літар у рускай і беларускай мовах не супадае;

5) санорныя зычныя ніколі не аглушаюцца.

30. Адзначце характарыстыкі, якія адпавядаюць слову *размясціць*:

1) у слове 10 літар, 10 гукаў;

2) вымаўленне слова супадае з яго напісаннем;

3) у слове 5 мяккіх гукаў;

4) у слове 10 літар, 9 гукаў;

5) у слове ёсць санорны гук.

ДАВЕДКІ

1. 1, 2, 4. 2. 1, 2, 5. 3. 3, 5. 4. 4. 5. 1, 4, 5. 6. 1, 3. 7. 2, 5. 8. 1, 2, 5. 9. 1, 3, 5. 10. 2, 4. 11. 2, 3, 5. 12. 1, 3, 5. 13. 1, 3, 4. 14. 1, 5. 15. 2, 5. 16. 1, 2. 17. 1, 3, 4. 18. 1, 2, 5. 19. 4, 5. 20. 1, 2, 3. 21. 4. 22. 1, 2, 4. 23. 1, 3, 5. 24. 1, 2, 3. 25. 3. 26. 5. 27. 1, 3. 28. 1, 5. 29. 3, 4, 5. 30. 3, 4, 5.

Аляксандр КВЯТКОЎСКІ,

старшы выкладчык кафедры метадыкі
выкладання інтэграваных школьных курсаў
Беларускага дзяржаўнага педагогічнага
універсітэта імя Максіма Танка.